

систік компонент бірнеше «базаға» бөлінеді - ҚБ-субкомпонент (қажетті бөлшек грамматикасы) және трансформациялық субкомпонент. Түпкілікті құрылым «шектеулі (соңғы болуы да мүмкін) базалық тізбек құрушы ережелер жүйесі» «базасы» негізінде қалыптасады [2, 21]. Барлық тілге ортақ ережелер шамамен мынадай сызба құрады: Есімді топ + Етістікті топ = Сөйлем. Трансформациялық субкомпонентті қосқан кезде аталған ереже үстірт құрылымға айналады. Н.Хомскийдің пікірінше, туындату үрдісінің жалпы сабақтастығы мынадай – «база түпкілікті құрылым құрады. Түпкілікті құрылым семантикалық компонентке айналады да, семантикалық интерпретацияға ие болады, трансформациялық ережелердің көмегімен ол үстірт құрылымға айналады, одан әрі фонологиялық компонент ережесінің көмегімен фонетикалық интерпретация құрылады» [3, 14].

Бұдан біз түпкілікті құрылым аралық бағамды көрсететініне көз жеткіземіз, аралық бағам дегеніміз ойша сөйлеуден ашық сөйлеуге дейінгі аралықты қамтиды. Аралық бағам айтқан сөзді түсініп қабылдау кезінде сөйлеуден ойға апаратын көпір де болады.

Түпкілікті құрылым мәніне көңіл бөле отырып, оның тілдің синтаксистік құрылымы (үстірт құрылым) мен сөйлеудің семантикалық құрылымының аражігіндегі маңызын атап өткен жөн, себебі сөйлеу кезінде алдымен семантикалық жазба деңгейі іске қосылады, соңынан мазмұнның түсінікті болуына ықпал ететін ішкі сөйлесім звеносының көмегімен түпкілікті құрылымға алмасып, ол нүктелер арқылы бекітіледі.

Анығын айтқанда, ішкі сөйлесім құбылысы Н.Хомский ұсынған генеративті модельде эксплицитті көрінісі бола алмайды, бірақ біз оны түпкілікті сараптау кезінде ол зерттеу нысаны бола алатынына көз жеткіземіз. Ішкі сөйлесім құбылысы ядролық құрылым ережелерінен алшақ «метафизикалық ұғым» деп танылса да, ол туындаушы грамматиканың трансформациялық компоненті бола алады.

Біздің ойымызша, генеративті модель құрудағы ең маңызды ереже сөйлемді табиғи тілдің синтаксистік құрылымы мен айтылымның семантикалық құрылымы аражігінде қарастыру тиімді, мұнда маңыздысы мазмұнды көрсететін ішкі сөйлесім де көрініс табады. Бұл Н.Хомскийдің «тудырушы семантика» деп аталатын классикалық моделінде айқын көрінеді, бірақ генеративтік идеология мұнда да айқын ашылмаған.

Н.Хомский трансформациялық грамматика теориясын дамыта отырып, түбегейлі және үстірт синтаксистік құрылымдарды талқылады, бірақ айтылымның семантикалық құрылымын назардан тыс қалдырған да, синтаксистің кіріптарлығына көп мән берген. Ғалым синтаксистік құрылымдар теориясын құра отырып, оған кіретін лексикалық бірліктерді сөз және сөз тіркесі таңбаларымен алмастырған. Бірақ тілді қалыпты жағдайда қолдану кезінде айтылым лексикалық бірліктерінің семантикасы анағұрлым күрделі болып келеді.

Лексикалық жүйенің маңызды бөлігі терең семантикалық деңгейде қарастырылды да, оның түпкілікті синтаксистік құрылыммен өзара байланысы анықталды. Аталған мәселе Ю.Д.Апресян, И.А.Мельчук және А.К.Жолковский жүргізген лингвистикалық эксперимент кезінде анықталған.

И.А.Мельчук пен А.К.Жолковский құрған «Мағына – Мәтін» моделін біз сөйлесім қызметінің үшінші лингвистикалық түріне (синтетикалық және туғызушы) жатқызамыз. Бұл модель аналитикалық-синтетикалық модель түріне жатады. Аталған модель авторлар тілдің вербалдану және түсіну үрдісін (синтез және анализ) нысанаға ала отырып, тиянақталған ойды білдіреді, айтылым мағынасының мәтінге айналу үрдісін көрсетеді. Екінші қырынан тұтас мәтіннің айтылымды түсіну механизмдерін, яғни мәтіннің мағынаға айналуы – тыңдаушы мен оқырманның қабылдау және бекіту кезінде ойдың тілдегі көрінісі (*lingua mentalis*) қамтылған.

И.А.Мельчук орыс тіліндегі түсіндірме-комбинаторлық сөздікті құру кезінде табиғи тілдің лингвистикалық моделін «Мағына – Мәтін» теориясын былай береді: «табиғи тілдің өзі қалыптасқан жүйе, ол берілген мағына мен барлық мәтіндердің арақатынасын көрсетеді, сәйкесінше, кейбір тілдердің лингвистикалық сипатының өзіне тән ережелері болады, ол сол тілдің барлық мәтіндерінің мағынасын сипаттап береді»[4,4]. Сондықтан, бір ғана ой көптеген синонимдік мәтіндермен беріле алады, аталған модельді құрушылар мағынаның мәтінге және кері айналу деңгейіне баса назар аударады. Аталған айналым үрдісінің деңгейлерін сипаттау кезінде тілдің генераторлық және селекторлық деңгейіне тоқталған жөн. Генераторлық аппаратқа түпкілікті құрылым (парадигмалық аспект) құруға қатысушы тілдік байланыстың ойдағы құрылысы, ал селекторлық аппаратқа таңдау мүмкіндігін беретін, осы мәнмәтінде қолданыла алатын, әрі үстірт құрылым түзуші (синтагмалық аспект) бөліктер енеді.

Ойдың ашық мәтінге ауысу үрдісін зерттеу нәтижесінде И.А.Мельчук пен А.К.Жолковский осы үрдістің негізгі үш деңгейін анықтаған. Олардың ең біріншісі семантикалық құбылыс немесе семантикалық жазба деңгейі. Қарастырылып отырған деңгей жекелеген мағыналық көріністен тұрады, ол мағынаның қарапайым бірліктерінен – семадан тұрады да, парадигмалық сызба жүйесі болып табылады, «семантикалық тұтастық» түзеді.

Тереңдетілген синтаксистік құрылым деңгейі өзара тәуелді лексикалық бірліктерден тұрады, ол алдыңғы деңгейдің қарапайым бірліктерінің орнына жұмсалады.

Соңғы деңгейде тереңдетілген синтаксистік құрылымның түрленуі және осы синтаксистік құрылымдардың синтагмалық (сукцессивтік), морфологиялық, фонологиялық және фонетикалық түрсіпатын қамтиды.

«Мағына – Мәтін» моделінің А.Р.Лурияның тілдік айтылымға қатысты теориясына ұқсастығына тоқтала отырып, ой мен сөйлесімнің арақатынасын

анықтауға жол ашылды. Аталған ғалымдардың пікірі Н.Хомскийдің туындау моделіндегідей ішкі сөйлесім кезеңіне мән бергенін байқауға болады. Семантикалық құбылыс деңгейінен кейін ішкі сөйлесім семантикалық жазбаның тереңдетілген синтаксистік құрылымға алмасуын және «тереңдетілген синтаксистік құрылым бекіткен мазмұнды» көрсетеді [5,21].

Бұған дейін ішкі сөйлесім тілдік қызмет аясында каралып келді де, аталған нысана ойдың ашық мәтінге және оның кері айналуындағы аралық бағам рөлін атқарды. Енді біз ішкі сөйлесімді тікелей бақылау нысаны ретінде қарайтын тілші ғалымдардың көзқарастарына тоқталамыз.

Біздің пікірімізше, олардың ішіндегі ең бір қызғылықтысы И.Р.Гальперин ұсынған ішкі сөйлесім концепциясы [6].

Автор ішкі сөйлесімді ең алдымен адамның ойы және сезімін бейнелейтін психологиялық құбылыс ретінде қарастырады да, сөйлесім құралдарындағы адам эмоциясын сыртқа шығаратын жалғыз тәсіл – тілдің экспрессивті қызметіне баса назар аударады. Сондықтан, психологиялық категория болып табылатын ішкі сөйлесімнің өзіндік сипаты болады: ол коммуникативтік емес, фрагментті және байланыссыз. Бірақ И.Р.Гальперин ішкі сөйлесім ерекшелігін әдеби шығарма мәтіндерінің негізінде қарайды, мұнда ішкі сөйлесім тиянақталған біртұтас сипатқа ие, әдеби материалдағы ішкі сөйлесімнің екінші тілдік қызметі бар, ол – оқырманға ішкі сезімнің, эмоцияның және ықыластың қыры-сырын беруші коммуникативтік қызмет атқарады. Аталған құбылыс субъектінің ойы арқылы беріледі де, тіл білімінің категориясы болады. Сөйтіп ішкі тілдің экспрессивті қызметіне қарағанда коммуникативтік қызметі басым, ол тиянақталған сипатқа ие, ол оқырманға (ішкі тілдесімнің нақты адресаты) ақпаратты қабылдауға септігін тигізеді. Бұдан ішкі тілдесім көркем шығармада оқырманға бағыттала отырып, вербалданған ішкі тілдесімге айналады [6, 241].

И.Р.Гальперин ұсынған ішкі тілдесім концепциясын моделдеу тұрғысынан алғанда оны лингвистиканың сараптау моделіне жатқызуға болады, атап айтқанда мәтінді түсіну (лингвист зерттеліп отырған құбылысты субъект беретін ішкі тілдесім ақпаратын қабылдаушы оқырман тарапынан қарайды) моделіне жатады.

Басқа да лингвистер сияқты И.Р.Гальперин де бейнелі ішкі тілдесімді әдеби шығарма мәтіндері негізінде қарайды, ал көркем шығармада ішкі тілдесім шығарма авторының шығармашылық қиялының жемісі болып табылады, сол автордың коммуникативтік компетенциясына негізделеді. Зерттеушілер тікелей бақылауға келмейтін табиғи

ішкі тілдесім ерекшелігін анықтауға тырысады. Бейнеленген ішкі тілдесім кейіпкер арқылы берілетін тілдік көрсеткіш, және осы зерттеліп отырған құбылыс кейіпкердің сезімін және ойын көрсететін құрал екендігін көрсете келіп И.Р. Гальперин оның функционалдық аспектісінің ерекшеліктерімен қоса, оның құрылымдық сипатын және автор ойының көрінісіне тоқталады [6, 238].

И.Р.Гальпериннің пікірінше, синтаксистік маркер кейіпкердің ішкі тілдесімінің бөлшектеуші жалғыз құрал емес екен. Бұған графикалық және лексикалық құралдар: ұзақ мерзімді кідірісті талап ететін нүктелі үтірді қолдану, күтпеген кідірісті білдіретін сызықша, сілтеу есімдіктерінің эмфатикалық қызметі, лексикалық қайталанулар, етістіктер қолданысы (denken, ueberlegen, glauben және т.б.) енеді.

Кейіпкердің ішкі тілдесімі автор тарапынан белгісіз өріледі, оны оқырман жоғарыда аталған графикалық маркер (нүктелі үтір, сызықша) және лексикалық маркер (сілтеу есімдігі, лексикалық қайталау) негізінде ғана байқайды. Ал ішкі тілдесімде автор ақпаратындағы кенеттен болатын өзгеріс синтаксистік маркер (лепті және сұраулы сөйлем) арқылы беріледі, мұндай жағдайда автор сөзі кейіпкер сөзімен немесе керісінше алмасырылады.

Ұсынылып отырған модель табиғи ішкі тілдесімнің лингвистикалық көрінісі бола алады, яғни тиянақталған бейнелі ішкі тілдесім болып табылады. Аталған концепция авторы бейнелі ішкі тілдесім аспектілерінің басты белгілерін былай көрсетеді: функционалдық, құрылымдық аспекті (соңғысы кейіпкердің ішкі тілдесімін автордың сөзінен ажыратуға бағытталған) және авторлық хабарлама беру тәсілдері.

Сөйтіп, біз лингвистикада қолданылып жүрген ішкі тілдесімнің кейбір модельдеріне сараптама жасадық. Ұсынылған лингвистикалық модельдер табиғи ішкі тілдесім лингвистикалық феномен бола отырып, бейнелі ішкі тілдесімнің лингвистикалық көрінісі болып табылады.

1. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики (Краткий очерк). – М., 1966. – 302 с.

2. Хомский Н. Язык и мышление. – М.: Изд.МГУ, 1972. –122 с.

3. Chomsky N. The formal nature of language, - in: E. Lenneberg, Biological Foundations of Language. Appendix A. – New York – London-Sidney, 1967. – P. 397-442.

4. Мельчук И.А. Русский язык в модели «Смысл - Текст». – М.: Вена: Школа «Языки русской культуры», 1995. – 682 с.

5. Лурия А.Р. Внимание и память. Материалы к курсу лекций по общей психологии. – М.: Педагогика, 1975. – 104 с.

6. Galperin I.R. Stylistics. – М.: Higher School, 1977. – 322 p.

***

В статье представлен анализ некоторых моделей естественной внутренней речи в лингвистике.

Ә. М. Құнанбаева

СТИЛЬДІК ТЕЗ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

«Сөз – тіл ғимаратын қалайтын негізгі кірпіш» /1.10/. Жазушы өзі тұрғызатын ғимараттың сәнді, берік, биік болуы үшін көркем шығарманың ең бірінші құралы – сөзді таңдап, дұрыс, орынды, шебер қолданып қиюластыра білуі керек. Яғни ол өз шығармасының жанрына сай, қозғаған тақырыбын аша алатын, суреттелетін уақыт пен оқиға кезеңін таныта алатын тілдік материалдарды стильдік-шеберлік жағынан тұтастықта жұмсай алуы. Осылайша жазушы өз қаламынан туған туындысын белгілі бір қалыпқа түсіреді және жөнге келтіреді. Мұны ғылым тілінде стильдік тез немесе стильдік тезге түсіру деп атайды.

«Стильдік тез» терминін поляк әдебиеттанушысы С.Скварчинсканың көрсетуі бойынша еуропа тілдерінде пайда болып, әр кезеңде түрліше жанданып отырған. Ол бұл сөзді итальян гуманистері ойлап тауып, кейіннен итальян тілінен өзге тілдерге ауысты деген болжам жасайды» /2.164/.

«Лингвистикалық терминдер сөздігінде» стильдік тез былайша дәйектелген: «Белгілі бір дәуірдің, әлеуметтік ортаның сөйлеу стиліне, шығарманың баяндалу мәнеріне қарай, жекелеген авторлар өздеріне тән шеберліктерін қолданып, шынайылықты тудыру мақсатында қолданылатын тәсіл» /3.425/.

Стильдік тезге түсірудің амал-тәсілдері, жолдары, түрлері лингвистикада да, әдебиеттануда да қарастырылады. Әдебиет зерттеушісі көркем шығарма стилін зерттегенде жазушының шығарма жазу барысындағы бейнелеу шеберлігіне, суреткерлік қабілетіне назар аударса, тілші жазушының сөзге қандай стильдік жүк артқанына, баяндауындағы тілдік ерекшеліктеріне көңіл бөледі. Бірақ екеуінің де мақсаттарының тоғысатын тұсы бар. «Әдебиетшілер болсын, тілшілер болсын көркем шығарма тілін сөз еткенде, екеуінің де негізгі объектісі – көркем шығарма. Өйткені әдеби шығарманың негізгі құралы - тіл» /4.36/.

Стильдік тезге түсіру туралы орыс тіл білімінде В.В. Виноградов, В.Винокур, В.Ю. Троицкий, А.И. Ефимов, А.В. Алпатов, Г.Г. Полищук т.б. ғалымдардың еңбектерінде айтылған. Олардың стильдік тез жайындағы пікірлері төмендегі анықтамаға тоғысады.

«Стильдік тез – көркем, сирек жағдайда публицистикалық мәтінді ұйымдастырудың негізгі ұстанымдарына сәйкес полемикалық мақсатта әдейілеп құру, белгілі әдеби бағытқа, қандай да бір жанрға, ресми құжатқа, белгілі бір жазушының жеке мәнеріне, еліктеудің негізгі насаны ретінде алынған тарихи дәуірдің, белгілі бір әлеуметтік топтың, ортаның тұрмыстық тілін, олардың ең көрнекті немесе соларға тән белгілерді көрсетуде тілдік материалдарды соған сай пайдалану» /5.538/.

А.И. Ефимов «Стилистика художественной речи» атты еңбегінде көркем тіл стилистикасының теориялық негіздерінің алдында тұрған он бір түрлі міндетін көрсетеді. Олардың қатарына стильдік тездің ұстанымдары мен амалдарын анықтауды да қосады. «Стильдік тез – бұл жазушының белгілі бір тұлғаға тән баяндау мәнерін көрсетуі, автордың белгілі бір әлеуметтік орта мен дәуір адамдарын танытатын стилистикалық жүйесіне көшуі. Стильдік тез әр түрлі тілдік жүйелердің өзіндік көшірмесі бола отырып, белгілі бір әлеуметтік орта өкілдерінің жақсы көретін бейнелі сөздері мен дүниетанымы арқылы өткізердей қылып, авторды осы еліктей баяндауды жүргізуге мәжбүр етеді. Стильдік тездің мақсаттары сияқты, оны іске асырудың амалдары мен жолдары да сан алуан. Осыған байланысты оның төмендегідей түрлерін анықтауға болады:

1. Тарихи стильдік тез бұл – көркем шығармада өткен кезеңнің күнделікті тұрмыста қолданылған және қоғам мен тіл дамуындағы әр түрлі тарихи дәуірлерге тән сөйлеу құралдары мен олардың қолданылу амалдарының келтірілуі.

2. Жанрлық стильдік тездің көмегімен автор өзіне ұнайтын сөз өнеріндегі әрбір жанрдың (аңыз, мысал, повесть, ертегі және т.б.) амалдары мен тәсілдеріне сүйене алады.

3. Әр түрлі әлеуметтік-тілдік стильдердің стильдік тезі, әр түрлі әлеуметтік топтарға жататын адамдардың тілдік ерекшеліктерін көрсетуді мақсат етеді /6.95/.

Орыс әдебиетіндегі қаламгерлердің стильдік тезге жүгінуінің себептерін, әр кезеңде таралу және қолдану ауқымына шолу жасаған В.Ю. Троицкий «стильдік тез – образдың жекелігі мен типтенуіндегі көркемдік амал ретінде, жағдайды, баяндау сипатын (мысалы, құжаттар стильдік тезі, эпистолярлық стильдік тез) жасаудың құралы ретінде, сатиралық бейнелеудің, пародияның және т.б. тәсілі ретінде көрінеді» /2.177/.

Ғалым осы тұжырымын негізге ала отырып, стильдік тезді көркемдік құрал ретінде қарастырып отырған әдебиетші үшін А.И. Ефимовтың стильдік тез түрлерін жоғарыдай жіктеуі жеткіліксіз деген қорытындыға келеді. «Әдебиеттің әрбір шығармасында тілдік ерекшеліктер көркемдік амал ретінде әр түрлі мақсаттарға қызмет етеді. Сондықтан стильдік тездің рөлін оның көркем шығармадағы алар орны бойынша анықтаған дұрыс. Стильдік тездің рөлі стильдік тездің қайда қолданылғанымен анықталмайды, себебі стильдік тезді баяндаудың сипатын жасаудың құралы ретінде пайдаланып, бір жағдайда автор тарихи дәуірдің белгілі бір ауқымды оқиғаларын баяндай отырып, соған сәйкесінше жағдай туғызуға тырысады және дәл осы тарихи туындыда